

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

З українського життя.

Памятник Шевченкові. — Законопроект про польську мову в учительських семінаріях і його похорон. — Проект правих депутатів про українську мову в народній школі.

В однім із наших оглядів українського життя за минулий рік нам довелося обороняти ся од обвинувачування нас в занепадному великім оптимізмі що до поступу українства. Обороняючися і доводячи нашим опонентам, що українство останніми часами й справді значно поступило наперед, ми між иншим поклибували ся на вчорашню нашу минувшину, коли авторам хроніки українського життя доводилося бродити по газетному й журнальному морю з густим неводом, щоб піймати ним хоч будь які факти, які б свідчили б, що живчик в нашім суспільнім організмі не замер і сяк так ще буть ся. Тим часом як тепер ми хоч і не дихаємо на повні груди, а про те всеж таки є на що поглянути, є на чім спинити очі, і є про що говорити. Хоч писало ся ще давненько, здасть ся, тоді, коли на небосхилі не було ще таких чорних хмар, що насунули ся з усіх боків потому, про те ми й зараз не зрікаємося своїх слів. В ті недавні часи нам не раз доводилося бути в ролі хронікера українського життя і почувати себе приміром так, як почував той голуб, що його по первах випустив з віконечка свого ковчега праотець Ной. Не можна сказати, щоб в ті часи не було чого писати про українство. В певних межах, які зазначав „уставъ о цензурѣ и печати“ та особисте „усмотрѣніе“ того чи иншого представника сього інститута, можна було порушати і обмірковувати деякі питання, але все се мало цілком теоретичне значіння, як і земля для Ноевого голуба, що була вкрита водою. Про теперішні часи такого вже не можна сказати. Коли б нас скортіло йти далі шляхом порівнань, то на нашу думку, теперішнє становище хронікера українського життя можна вже прирівняти до становища другого Ноевого голуба, що вернув ся до ковчегу з віточкою дерева в дзюбі, а може навіть і до третього, що знайшов вже і де сісти, і що їсти. Подаючи що місяця огляди українського життя, почуваш, що рамки звичайної журнальної

таті що далі то все стають тісніші, що в їх немає вже змоги збгати докладного підрахунку різних фактів і явищ нашого життя хоча з деякими коментарями до їх. Що правда, од часу до часу доводить ся говорити про тіж самі факти і явища, бо поки що життя наше йде занадто повільною ходою і в значній частині його можна прирівняти до нудного тупканя на однім місці, проте всеж таки воно модифікуєть ся і повертаєть ся до нас ріжними своїми боками.

Пишучи огляд українського життя того разу ми через брак місця, одіклали до теперішнього часу цілу низку фактів, що треба було зазначити і сказати з поводу їх кілька слів. Так з місяць на місяць ми все одкладали справу про памятник нашому поетови. Україна стоїть на передодні ювілейних свят, що повинні відбутися для вшанованя памяти великого поета: через три роки минає 50 літ од дня смерти, а через 6 літ — наступає століття од дня народження його на світ. Недавнє наше минуле було таке, що й розмови не могло бути про якісь заходи що до ювілейних свят, коли навіть на могилі поета не вільно було поставити нового хреста замість старого деревляного, що вспів струхлявити. Спроба петербурських літераторів року 1899 здобути дозвіл на збиранне жертв на памятники Белінському та Шевченкови, скінчила ся, як відомо, ні на чім: уряд „отклонил“ тоді проханє літератів. По сій невдатній першій спробі нікому не спадало більш на думку знову здійсмати питанє про памятник Шевченкови, бо не було і найменшої надії на можливість посунути справу наперед. І от в осени року 1904, саме в той час, коли на поверхні народнього моря здіймала ся революційна хвиля, невеличкому повітовому Золотоношському земству спало на думку зробити нову спробу порушити справу про памятник Шевченкови. Спроба на сей раз вдала ся, але... *inter arma silent musae*... Вся Росія, а вкупі з нею Україна переживали таку добу, за якої справа з памятником Шевченкови була не на часі. Доволі буде сказати, що до останнього часу широким громадянським кругам зовсім було невідомо те, що дозвіл на збиранне жертв на памятник Шевченкови здобуто, кому дано сей дозвіл і хто саме має право збирати гроші. Тепер вже, дякуючи українській пресі, особливо ж „Раді“, котра впродовж минулого року і сама од часу й до часу здіймала питанє про памятник і охоче давала місце на своїх ппальтах статям і найдрібнішим заміткам сторонніх людей в сій великій і важній національній справі, широкі круги українського і не українського громадянства

мали змогу довідати ся, як стоїть справа з збиранням жертв на пам'ятник нашому поетови, через віщо, окрім причин загального характеру мало не три роки їй судило ся скіти по канцеляріях усяких громадських інституцій, поки її було виволочено на світ божий. З сього боку чималий інтерес мають: лист члена Київського комітету в справі будовання пам'ятника — д. Щітковського¹⁾ і статя д. Падалки²⁾. Обидва автори, виклавши *sine ira et studio* справу, як вона була, намірили ся віддати її на суд громадянству, перший — щоб реабілітувати київський комітет, а другий — і комітет, і полтавське, і золотоношське земство. До сього вчинку спонукували обох авторів „нарікання, обурення, сум і гнів“ свідомих елементів українства проти тих інституцій, що взяли на себе кермування справою і з першого ж дня занехаяли її. Д. Падалка згожуєть ся, що „по сути той гнів єсть праведний“, але вкупі з сим він каже, що „ні суспільство українське, ні інституції, які мали такі чи інші заходи коло сього діла, не занедбували його і не зовсім винні в тих гріхах, що виречено їм з поводу сумного стану справи будовання пам'ятника, бо дійсна причина дотеперішнього лихого становища сеї справи лежить, — як каже автор, — в самім первіснім початку її — нескладнім і невдатнім“. І справді, по перечитанню статі д. Падалки, приходим до висновку, що на справі з будованням пам'ятника Шевченкови справдила ся відома приказка про безоку дитину, біля якої ходить сім няньок. До справи одразу стали причетні три інституції: золотоношське земство, з ініціятиви якого в осени 1904 р. порушено було питання про пам'ятник, полтавське губернське земство, котре в грудні тогож таки року, прилучившись до ініціятиви золотоношського земства, постановило здобути дозвіл на збирання жертв на пам'ятник по всій Росії і, нарешті — київський комітет як орган міста Київа, в котрім повинно поставити монумент поетови. Міністерство дозволило Золотоношському земству збирати жертви на пам'ятник поетови тільки по Полтавщині, а коли земство вдало ся в початку року 1905 до міністерства за дозволом збирати жертви по всій Росії, то міністерство відмовило йому в тім, натомісьць давши тогож таки року право на збирання таких жертв Полтавському земству. Але відповідь з міністерства на своє прохання земство одібрало тільки аж в кінці квітня 1906 року. Що саме повинно було негайно вчинити

1) „Рада“ ч. 35.

2) „Рада“ ч. 52.

полтавське земство, щоб надолужити змарнований даремно час на те, щоб його прохання вилежало ся в міністерських канцеляріях? Здаєть ся, що на се питання може і повинна бути тільки одна відповідь: йому слід би було в ту ж мить, не гаючись, як найширше і як найголоснійше оповістити скрізь об тім, що йому дано право на збиранне жертв на пам'ятник Шевченкови. Але здаєть ся йому й на думку не спало вчинити таку просту річ. Замість того між полтавським та золотонішським земствами, як то видно з докладних хронологічних дат в статі д. Падалки, починаєть ся цілком безплідне канцелярське листування, котре тягнеть ся впродовж цілого року — з кінця 1906 і по кінець 1907 рр. Полтавське земство від часу й до часу довідуєть ся, що робить ся в Золотонішським земстві, а Золотоніша з свого боку запитує Полтаву, в якім стані пробуває справа там. Найпасивнійшу ролю в сій доволі довгій історії відіграв київський комітет, хоча йому повинно належати центральне місце в сій справі. Про те увесь час він стояв якомсь осторонь від неї. Заходи де яких членів його скликати увесь комітет на раду, що його діяти, здебільшого кінчали ся ніначим. Він тільки аж в кінці минулого року, — як пише член комітета, д. Щітковський, — уяснив собі як слід справу і довідав ся, що „самостійно він не має права ні друкувати в газетах, ні розсилати відозви на збиранне грошей“¹⁾. Але спасибі київському комітетови хоч за те, що він відкрив секрет полтавського Земства, бо від його „Рада“ довідала ся, що полтавське земство має дозвіл на збиранне жертв на пам'ятник поетови по всій Росії і вперше оповістила про се в ч. 215 минулого року.

Нарешті, як повідомляє д. Падалка, всі три згадані громадські інституції вже порозуміли ся між собою і „певний початок організації справи збудованя пам'ятника в Кліві великому Кобзареви положено“.

Ми, признать ся, не бачимо ще такого початку. Поки що справа стоїть і тепер так само, як вона стійла рік і два тому назад: полтавське земство і тепер як і два роки тому, знає, що тільки воно одне має право збирати гроші на пам'ятник Шевченкови по всій Росії і вдавати ся з сею справою до всіх громадських інституцій і до усього громадянства безпосередно через пресу, щоб воно несло свої жертви на се важке діло чести і самоповаги Українців. Про те ми не бачимо, щоб воно робило се, як що не лічити того,

1) „Рада“, ч. 35.

що воно повідомило деякі земства і міста; золотоношське земство знає, що воно має право збирати жертви тільки по Полтавщині; а київський комітет знає, що він не має права ні на які самостійні вчинки. Всі-ж ці три органи вкупі прийшли до одної думки, що їм треба якось порозуміти ся для спільної акції, але фактично ще для того нічого не зроблено. Відкидаючи на бік усякі розмови про те, хто саме винен у всій сій сумній історії, і дорікання, як безпотрібні вже тепер, бо вони вже зробили почасті своє діло, треба енергично, не гаючи часу, захожувати ся коло справи з пам'ятником. Треба повернути її так, щоб вона відразу стала справою як найширших мас народа. Як показав трьохлітній досвід, шляхом канцелярського листування не можна нічого вдіяти. Полтавське земство, відібравши два роки тому од міністерства дозвіл збирати жертви на пам'ятник по всій Росії, зробило величезну і непрощену помилку, що впродовж двох років не догадало ся вийти із рамок сієї канцелярщини, і обмежило ся на тім, що розіслало подекуди офіціальні, під номером, повідомлення органам місцевого самоврядування з поводу збудовання пам'ятника. Органи сі, складаючись здебільшого із людей, або-ж ворожих до українства, або-ж цілком темних, що не розуміють ваги і значіння Шевченкової музи і взагалі його особи в суспільно-політичнім житті не тільки України, а в значній мірі цілої Росії і інших славянських націй, — на превеликий жаль і сором здебільшого навіть не зважили на повідомлення полтавського земства і хоч би чемности ради відповіли щось йому. Здебільшого органи сі поклали діло „під сукно“ і поставили на йому хрест. Принаймні до останнього часу ледве чи можна налічити гуртом десятків мійських дум і земств, що відгукнули ся на заклик полтавського земства. Та й як ще відгукнули ся? Щедрість їх не сягає далі як на кілька сот і що найбільше — тисячі карбованців. А подільське земство, наприклад, не спромогло ся і на таку невелику жертву, мотивуючи свій вчинок тим, що воно, мовляв, не має права витратити земські гроші на речі, „неподлежащія его вѣдѣнію“. Така постанова подільського земства особливо характеристична через те, що більшість повітових земських комітетів на Поділлі, як повідомляє „Подольський Край“, на своїх нарадах згори згодили ся принципіально взяти участь в сій справі, — се одно; а друге те, що більшість членів земської губерніяльної управи на Поділлі, — як пише кореспондент „Ради“ — належала до місцевої „Просвіти“, себ-то вважала себе за Українців, брала безпосередню участь в українським русі, а двоє членів

управи були навіть за радних в „Просвіті“... Що й казати, — ошадне й обережне поводження з земельними грошми дуже добра річ, бо то поперед усього народні гроші, то ті загорьовані його потом і кровю копійки, що марне витрачання їх треба вважати за великий злочин. Але хіба призначення кількох сот чи хоч би й тисячи карбованців народніх грошей на пам'ятник найбільшому народньому поетови можна вважати за марнотратство? Сї самі земські діячі, уряджуючи останніми часами зїзди та наради з поводу сучасного становища, так щедро, не питаючи народа, витрачають десятки тисяч народніх грошей на організацію шпіонажа по селах, на побільшення поліції, на видання нікому і ні на що непотрібних газет то що.

Ну, та покладати ся на теперішні органи місцевого самоуправовання однаково не можна: се значить згори занастити справу і відікласти збудоване пам'ятника великому нашому поетови ad calendas graecas. Єдина надія повинна в нас бути на народ, на широкі народні маси. До його й повинно вдавати ся на самперед за жертвами на пам'ятник і усякими способами збирати їх. Факти життя на велику нашу радість свідчать, що по найдалших і по найглухїйших закутках, аби тільки знайшла ся хоч одна людина свідомо свого національного „я“ і своїх обовязків, що впливають із сеї свідомости, на поклик до жертв на пам'ятник Шевченкови люде відгукують ся і несуть свої копійки на се велике діло чести української нації. В кореспонденціях „Ради“ за минулий і біжучий роки трапляють ся звістки, що селяне, вислухавши на святкуванню пам'яті поета, урядженім де — учителем, а де — иншою якою свідомою людиною, біографію поетову і дізнавшись, що на пам'ятник йому збирають гроші, охоче дають і свої копійки. Доволі далі нагадати, напр., про листи до редакції „Ради“ Українців з далекого Харбина ¹⁾ і від засланців з Олонецької губ., котрі прочувши, як мляво посовуєть ся наперед справа з збираннем грошей на пам'ятник Шевченкови, увірвали по кілька копійок від своїх злиденних пайків, що дає їм уряд на прожиток, склали ся гуртом і надіслали до редакції „Ради“ ²⁾ свою справжню „вдовину лепту“ на велике діло, запитуючи, „невже українське громадянство не приложить старання до збирання хоч найменших лепт на сю народню справу на батьківщині поета“. Засланці не хотять няти віри тому, бо на чужині, на далекій Олонинщині, — кажуть вони, — знаходять ся люде, що, не читавши ніколи Шевченкових творів, а тільки наслухавшись про їх з переказів, з спочутєм відгукують ся до будовання

1) „Рада“, ч. 234 за 1907 р.

2) „Рада“, ч. 30 за 1908 р.

пам'ятника народньому поетови. Нарешті, доволі уважно переглянути хоча-б в тій самій „Раді“ прізвиза добродетелів і завважити по скільки вони дають, щоб впевнити ся, що на пам'ятник великому співцеві народного горя здебільшого поки що несе жертви справжній народ. І ми певні, що як би справу з збиранням грошей можна було поставити як слід, давши їй як найширшу огласку, то в короткій час жертви на пам'ятник Шевченкови полили ся б не тихим і кволим струмочком, а поважною річкою. Як би се стало ся, то ми мали б справжній „мужицький“ пам'ятник поетови „мужикови“ і не просили б в панів ласки, щоб вони відділяли частку здебільшого мужицьких грошей на пам'ятник йому. Пам'ятник, збудований на „мужицькі“ гроші став би і самому поетови за найвищу нагороду і за найсолодшу втіху. Але поки що в нас немає ні потрібної організації, не дано навіть до останнього часу широкої поголоски ділу. Тільки аж тепер під впливом української преси, котра без перестану нагадувала про пам'ятник поетови, особливо ж з початку біжучого року, коли надійшли дві вшанування пам'яті поета, дві святкування роковин його смерті, почуте громадянських обов'язків до імені поета почало хвилию здійснювати ся все вгору та вгору. Звідусіль начали доходити звістки про урядженне святкувань для вшанування пам'яті Шевченка і про призначінне грошових прибутків від Шевченкових вечорів на збудованне пам'ятника поетови, і взагалі щедрійше полили ся жертви на сю справу під впливом статей як в українській так і російській пресі. Окрім того подекуди свідомим елементам українським спало на думку взяти інших способів для збирання грошей на пам'ятник: там захожують ся коло артистичного видання малюнків, щоб повернути зиск з його на будівлю пам'ятника, там намислили скласти альманах з тією метою і т. инш.

Хвиля сього загального руху докотила ся нарешті і до полтавського земства і подужала зрушити його з позиції байдужості. Принаймні аж тепер земська управа доперва надумала ся вдати ся через пресу з закликом до громадянства нести свої жертви на пам'ятник „найславнійшому українському поетови“. Заклик сей надіслано до „Ради“ 7 марця с. р. і надруковано в ч. 61... Не можемо не висловити свого жалю, що полтавське земство і на сей раз спізнило ся; йому слід би було зробити се перед 26 дня місяця лютого. Але... „лучше поздно, чѣмъ никогда“.

Але горе і несвіцький сором нам буде, коли ся хвиля продержить ся не довго на тій високості, на яку вона зняла ся під впливом Шевченкових свят і по відбутку їх — покотить ся назад. Часу лишило ся так небагато до ювілейних свят, а зроблено так мало.

що треба подесятерити нашу енергію коло справи з будованнем пам'ятника нашому великому поетови, бо иноді бере острах, як би ми замість пам'ятника Шевченкови, не збудували власними руками пам'ятника великого безчестя собі.

В огляді за минулий місяць ми занотували перший ступінь третьої думи на шляху лібералізма за чотири місяці її існування, дарма що сей ступінь вийшов зрештою на кривду нам. Ступінь сей — доволі одностайна — більшістю всіх проти крайньої правої — ухвала міністерського законопроекта про виклади польської мови і арифметики в п'яти учительських семінаріях польською і в одній литовською мовами. Ухвалу сього законопроекту ми вважаємо за кривду для нас тому, що в числі сих семінарій є дві, що стоять на українській землі — Холмщині і постачають народніх учителів в школи по яких вчать ся діти холмських Русинів-Українців. В думі не знайшло ся й жадної людини, котра б вшмінула ся про права на національну школу української людности Холмщини і внесла б в законопроект відповідну поправку. Сей факт особливо кинув ся у вічі, бо незабаром як скликано було третю думу, почали надходити чутки, ніби і в третій думі знайдуть ся чи вже навіть і зараз є поміж послами свідомі українські люде, тільки що вони — щиро чи не щиро — гуртують ся під прапором „правих“. Українська преса, згоджуючись з можливістю існування „правого“ українства, згори предрекла, що покладати багато на його надій, тим меньше — симпатій немає а ні найменшої рації, бо воно по самій своїй суті нездатне до справжньої оборони інтересів українського люду і до заступництва за його в думі. І послі з України на першій же справі, що давала їм добру нагоду підняти свій голос за інтереси і потреби українського люду, як не треба й краще довели нездатність „правого“ українства навіть до невеликого діла. А тим часом те, що законопроекту міністерства противила ся крайня права, і противила ся в імя інтересів „православного рускаго населенія“ Холмщини, повинно було б, здасть ся, нагадати „правим“ послам з України, коли вже їм самим не спало се на думку, що „православное русское население“ Холмщини і є частка того самого українського народа, за яку треба обізвати ся. „Праве“ українство, очевидно, мовчки обороняло український люд Холмщини від тої кривди, що йому вчинила ухвала законопроекта... Але ще дужче, ніж мовчазна оборона „правого“ українства, нас здивувало в сім ділі поводжене „лівих“ груп членів думи, як їм не спало на думку встати в оборону правди? Адже оборона

прав українського люду Холмщини на національну школу не тільки не стояла в суперечці до програм різних партій, а як раз навпаки — личила їм і була до речі. І треба ж ще було трапити ся такому випадку, що група партії народньої свободи немов би навмисне, немов би на глум українству, доручила оборону міністерського законопроєкта київському депутатови, Українцеві з роду проф. Лучицькому. І проф. Лучицький палко обороняв польську школу... на українській землі! Ми розуміємо альтруїзм і з великою пошаною і спочутем ставимо ся до його, але се вже якийсь „зверх-альтруїзм“, котрий нагадує нам дуже смішний анекдот, що вигадано, очевидно, для характеристики спеціально-російського лібералізма, як російський ліберал, сам сидючи на кілку, гвалтом кричить: „Пробі! дайте конституцію... Болгарії!“

Невдалий сей ступінь третьої думи на шляху ліберальних реформ „поправила“ наша „друга палата“. Державна рада, можна сказати, так що й поховала сей законопроєкт, постановивши відлати його до комісії. Можна було б порадіти тому, як би се стало ся таким чином, що рада побачила в ухвалі такого законопроєкта кривду українському людови і через се не згодила ся ухвалити його. Але трапило ся зовсім иньше, і дуже дивне. Законопроєкт було розглянуто і обмірковано доволі уважно зо всіх боків: фінансового, законодатного і політичного. Окрім де яких цілком слушних уваг з боку законодатного, що зробив відомий юрист Таганцев, законопроєкт, здавало ся, не зустрів в раді державній ворожого до себе відношеня і похорони його в комісії стали ся з дуже дивної причини. Один із членів Ради висловив тільки бажанне почути, якої думки що до законопроєкту теперішнє міністерство, на чолі якого поставлено нового міністра, і в ту ж мить засідає Ради припинило ся, щоб запросити на його представника міністерства освіти. Представник того самого міністерства, що кілька днів перед тим обороняло свій законопроєкт перед думою, в державній Раді заявив, що передачу законопроєкта до комісії він вважає за „найболѣ удобную и цѣлесообразную“ річ, хоч і з жодного боку дефектів в нім він не бачить. І стала ся вельми дивна річ: в державній Раді не знайшло ся людини, котра завважила б, що той чи инший законопроєкт треба оцінювати в залежности від того, оскільки він відповідає дійсним потребам життя, а не особистим поглядам того чи иншого міністра.

В заяві представника міністерства освіти треба зазначити також одну дуже цікаву річ. Він висловив ся, що міністерство „не

считало и нисколько не считаеть себя обязаннымъ въ отношеніи политической стороны вопроса“. Бо як що згодом Холмщину відділено буде від Польщі, то тоді відповідно до того буде змінено і закон що до мови в семінаріях: як що семінарії відійдуть від Царства Польського, то викладів по їх науки по польськи не буде, а як що не відійдуть, то вони залишать ся. З сеї заяви представника міністерства виходить, що виклади науки по школах тою чи иншою мовою ставлять ся в залежність від того, як саме і де на географичній карті впаде адміністраційна лінейка, а не від того, що за народ живе в тій чи иншій країні і якою мовою йому найзручніше побирати науку в школах.

Від похованого в комісії Державної Ради законопроекта про виклади польською мовою деяких наук по учительських семінаріях на Холмщині, перейдемо до законопроекта 33 членів Думи з України, що стосується до народної школи на Україні. До сього законопроекта нам, мабуть, доведеть ся згодом ще раз звернути ся тоді, коли йому прийде черга, — як що тільки прийде! — стати перед лицем третьої Думи. Тоді ми з поводу його може поведемо і докладнішу розмову. А поки що, через брак тільки місця подаємо кілька коротеньких заміток.

Під першим свіжим вражіннем самого факта появилення законопроекта про народню школу на Україні, що виник серед „правого“ українства, його було зустрінуте доволі прихильно. Але не треба було великих заходів, щоб показати всю нездатність сієї спроби прикласти ліки до величезної рани, що ятрить ся на організмі нашої школи.

По перед-усього ми завважили, що автори законопроекта прибрали йому цілком невідповідне назвище, найменовавши його „предложеніємъ о пользованіи малорусскимъ языкомъ въ начальныхъ школахъ мѣстностей съ малорусскимъ [населеніємъ]“. Таке „предложеніє“ не видержує ані найменшої критики ні по сути ні по формі. „Пользованіє малорусскимъ языкомъ въ школахъ мѣстностей съ малорусскимъ населеніємъ“, коли б воно стало і під захист спеціальної законодатної норми, зовсім може не бути викладанем науки по школах рідною мовою. На „пользованіє“ нею і зараз немає заборони в законі. А тим часом се ні краплі не шкодило і не шкодить усяким представникам власти „пользоваться“ найлютішими способами, щоб викоріняти „хохломанію“ в школах народніх.

Далі, до самого законопроекту, то окрім здивовання він не здатен нічого більше викликати до себе. Бо й справді. Візьмемо

перший пункт його. „Въ мѣстностяхъ съ малорусскимъ населеніемъ — сказано в першій пунктї — обучение въ начальной школѣ совершается на родномъ языкѣ населенія“. Початок нїби й добрий, тільки він стоїть в гострій суперечці до назвища законопроекта і може викликати суперечки, як треба розуміти „мѣстности съ малорусскимъ населеніемъ“. Але кінець першого пункту певно геть добрий початок: „особенно — (навчене рідною мовою повинно відбувати ся) — на первыхъ порахъ со вновь поступившими дѣтьми“.. Формулювати таким способом закон, що повинен нормувати життя, зазначати права і обовязки, встановляти межу між дозволеним і недозволеним, можуть тільки люди, яким ніколи не доводило ся доторкнути ся до юриспруденції.. Взяти хоч би й те: коли ж саме кінчасть ся та „перша пора“ і хто буде суддею, що вже їй прийшов край? А що загрожує учителеви, коли він не вгадає „пори“, та не дотягне до неї, або перетягне? і т. д. і т. д.

Третій пункт законопроекта цілком нївечить увесь законопроект. Він гласить: „Въ начальныхъ школахъ малорусскаго района употребляются руководства, приспособленные къ понятіямъ и условіямъ жизни и быта мѣстнаго населенія“. Пристосувати шкільні підручники до „понятій и условій жизни и быта мѣстнаго населенія“ зовсім ще не значить завести в школах підручники писані українською мовою. З сього погляду третій пункт стоїть у повній згоді з заголовком до законопроекта і в повній суперечці до „пояснительной записки“, що додано до законопроекта. Записка ся докладно, при світлі історичного і наукового апарату доводить шкодливість московської школи на Україні, а законопроект вимагає тільки „пользования“ українською мовою і то „на первыхъ порахъ“ і нарешті — „употребления руководствъ, приспособленных къ понятіямъ и условіямъ жизни и быта мѣстнаго населенія“.

Нарешті, чому авторам законопроекта не спало на думку внести пункт про учительські семінарії і вищі школи, що гарантував би певний контингент досвідчених учителів для української школи і появленне добрих підручників в їй? Видима річ, що коли послі з України і справді мають на думці хоч трохи поліпшити становище народньої школи на Україні і вдихнути в неї живий дух, то вони повинні внести поправки до свого законопроекту і по сути його і по формі.